

- ⁵ Рабинович М. Г. Жилища // Очерки русской культуры XIII—XV вв. — М., 1969. — Ч. 1. — С. 263; Бломквист Е. А. Крестьянские ностройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 212.
- ⁶ Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — Киев, 1982. — С. 76. — Рис. 29, тип II.
- ⁷ Там же. — С. 76. — Рис. 29; тип II, подтип 1.
- ⁸ Іванченко Л. І., Орлов Р. С. Про локалізацію літописного Юр'єва // Археологія. — 1986. — № 53. — С. 5. — Рис. 3.
- ⁹ Загоруйський Э. М. Возникновение Минска. — Минск, 1982. — С. 239. — Табл. 10.
- ¹⁰ Левко О. Н. Профиліровка і орнаментика кераміки XII—XV вв. Северо-Восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 80. — Рис. 18.
- ¹¹ Там же. — С. 80. — Рис. 18.
- ¹² Swiechowska A. Kafle Warszawskie. — Warszawa, 1955. — S. 165.
- ¹³ Tautavičius A. Vilniaus pilies Kokliai (XVI—XVII a) // Acta Historica Litani-са. — Vilnius, 1969. — 4. — S. 3.
- ¹⁴ Tunzelman H. Die alte einheimische Kachelkunst und die ofenkacheln in Rigaer Dommuseum. — Riga. — 1933. — S. 8.
- ¹⁵ Паничева Л. Г. Белорусские изразцы XIV—XVII вв. как исторический источник; Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л.: 1980. — С. 5.
- ¹⁶ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981. — С. 12.
- ¹⁷ Шовкопляс А. М. Середньовічні художні кахлі з Києва // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 107. — Рис. 2; Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — С. 24.
- ¹⁸ ПСРЛ, Спб., 1907. — Т. 17. — С. 49; Паничева Л. Г. Декоративная керамика Копыси // ПГКБ. — Минск, 1974. — № 3. — С. 49; Шероцкий К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — Киев, 1914, С. 99; Виногородська Л. Л., Горішній П. А., Юра Р. О. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 72. — Рис. 5.
- ¹⁹ Трусау А. А., Угрынович У. В. Беларуская паліхромная кафля // ПГКБ. — Минск, 1983. — № 4. — С. 24.
- ²⁰ Шовкопляс А. М. Вказ. праця. — С. 111. — Рис. 7, 5, 6; Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 2. — С. 200. — Рис. 137.
- ²¹ Паничева Л. Г. Изразцы и изразцовые нечи позднесредневекового Полоцка // СА. — 1981. — № 3. — С. 277. — Рис. 3, а.
- ²² Виногородська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О. Вказ. праця. — С. 71. — Рис. 4.

Ю. А. КОРЕНЮК, Р. В. ФУРМАН

Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві

Десятинна церква — перший мурований храм у Києві, збудований в 989—996 рр., — була майже повністю зруйнована в 1240 р. золотоординською навалою. Археологічні дослідження руїн церкви почалися ще в XIX ст. Так, в 1824 р. К. А. Лохвицький, а у 1826 р. Н. Є. Єфімов розкопували фундаменти Десятинної церкви з метою з'ясування її плану. Ці дослідження не були досконалими, і плани, складені авторами, істотно відрізнялися¹. У 1828—1842 рр. на старих фундаментах була збудована нова церква, що зайняла майже всю площу старої Десятинної церкви, крім північної і східної частин, досліджених у 1908—1914 рр. В. Д. Мілеєвим². Наступні дослідження пам'ятки проводилися після розбору церкви в XIX ст. У 1937 р. під керівництвом Ф. М. Мовчанівського розкопувалися фундаменти південної та західної галерей*, а в 1938—1939 рр. завершив ці дослідження М. К. Каргер, який з'ясував характер плану будови та її конструктивний тип³. План фундаментів Десятинної церкви, складений М. К. Каргером, став основою для реконструкції її об'ємно-просторової структури, варіанти якої були пізніше запропоновані різними дослідниками⁴.

* За даними М. К. Каргера, в розкоп 1937 р. увійшла лише незначна ділянка південної стіни храму (Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — Т. 1. — С. 26). Але збереглися негативи 1937 р., на яких представлені розкопки всієї південно-західної частини церкви (НАІА АН УРСР, інв. № 7061, 7062).

Крім розв'язання проблем, пов'язаних з реконструкцією архітектури, увагу багатьох дослідників привертала також залишки декоративного оформлення церкви, виявлені в процесі розкопок її фундаментів.

Так, В. Д. Айналлов в свій час описав різьблені мармурові деталі та залишки інкрустованих підлог, знайдені під час розкопок Десятинної церкви в ХІХ ст.⁵ Пізніше декоративне оформлення інтер'єру церкви, зокрема інкрустовані підлоги, вивчав М. К. Каргер⁶. Н. В. Холостенко дослідив фрагмент рельєфного зображення Богоматері, яке, вірогідно, прикрашало західний фасад церкви⁷.

Монументальний живопис Десятинної церкви представлений широким фрагментом штукатурки із зображенням очей⁸ та іншими менш відомими — із зображеннями частин обличчя, а також двох однотипових орнаментів⁹. Ці фрагменти виразні і чималі за розмірами могли б бути використані для вивчення технологічних особливостей живопису та стилю майстрів, які працювали в Десятинній церкві, але, на жаль, місцезнаходження їх у наш час невідоме*. Правда, Н. П. Сичов детально описує техніку виконання живопису фрагмента із зображенням очей, що дещо компенсує відсутність оригіналу, чого, на жаль, не можна відзначити про публікації М. К. Каргера, який дає лише репродукції фрагментів (частини обличчя та орнаментів) без коментарів.

Але крім цих, можливо, назавжди втрачених матеріалів, є чимало інших фрагментів із залишками живопису, що походять з розкопок Десятинної церкви, які на сьогоднішній день ще не досліджені. Зберігаються вони в Державному Ермітажі (розкопки 1908—1914 рр., матеріал не паспортизований), в Державному історичному музеї УРСР (фонд «Київська Русь», розкопки 1911—1914 рр., 1936—1937 рр., 1938—1939 рр., колекційні списки: В-21, В-9, В-10, В-11), в Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей» (розкопки 1936—1937 рр., 1938—1939 рр., колекційні списки 6, 7, 8). Середні розміри цих фрагментів незначні — 5—10 см, більші 20—30 см нечисленні. На більшості фрагментів не збереглося слідів рисунка, і вони являють собою уламки однотонно забарвленої штукатурки. А фрагменти, які можуть бути більш-менш певно ідентифіковані як частини якихось конкретних зображень, складають не більше 20% щодо загальної кількості матеріалу.

І все ж цей фрагментований матеріал може розширити наші уявлення про живописне оформлення Десятинної церкви. Класифікація фрагментів із залишками зображень дає можливість виділити кілька видів орнаментально-декоративного розпису та групу фрагментів зображень фігур, за якими можна досліджувати техніку та стиль їх живопису. Серед штукатурки із залишками розпису трапляються нечисленні уламки стінної мозаїки. На деяких з них збереглися залишки набору кубиків смальти і каменю, але більшість являють собою лише уламки штукатурки з відбитками набору, тому уявлення про художні особливості мозаїчного живопису Десятинної церкви ці фрагменти не дають.

Перед безпосереднім розглядом фрагментів живопису необхідно дослідити склад їх штукатурних розчинів, що потрібно для атрибуції матеріалу. Справа в тому, що фрагменти, які зберігаються в музеях і визначаються як матеріали з «розкопок Десятинної церкви», мають відмінності у складі розчину, котрі виявляються вже при візуальному огляді. Ці відмінності могли бути зумовлені тим, що різні типи штукатурного розчину, можливо, відносяться до різних етапів будівництва,

* Н. В. Лазарев вказує, що фрагмент обличчя із зображенням очей знаходиться в Державному історичному музеї УРСР [Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески. — М.: Искусство, 1973. — С. 21], але там цей фрагмент відсутній, його також не знайдено у фондах Державного Ермітажу і Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей».

або перебудов та реставрацій Десятинної церкви. Але також ймовірно, що вони належать різним будовам, а саме: одні — церкві, інші — палацовим спорудам, що знаходилися поряд, на південь та північний схід від неї. Розв'язання питання атрибуції фрагментів ускладнюється і тим, що основна їх маса не має точних паспортних даних. Як правило, в колекційних списках вказано лише рік розкопок, а відомостей про те, при розкопках якої споруди була знайдена та чи інша група фрагментів, немає. Тому єдиною в наш час підставою для атрибуції є лише щоденники археологів, в яких інколи описано окремі фрагменти або цілі групи та охарактеризовано розчини*.

Фрагменти за складом штукатурних розчинів можна поділити на три типи, які у розкопках усіх років представлені значною кількістю зразків і складають понад 95% їх загальної кількості. Ці типи можна розглядати як залишки первісного розпису Десятинної церкви та палацових споруд. Поряд з цими основними трьома типами трапляються кілька інших типів, фрагменти яких нечисленні і, вірогідно, являються результатами ремонтів та пізніших доповнень.

Всі фрагменти штукатурок основних трьох типів двошарові, загальною товщиною 3—6 см. У їх вапняний в'язучий розчин додавалася значна кількість соломн та мінеральні наповнювачі: товчена кераміка (цементівка), необпалений лесоподібний суглинок, спечена до склоподібного стану і стерта на порошок глина чи інші кремнеземисті матеріали (шлак). Аналогічний тип наповнювача із розтертої склоподібної маси виявляють Ю. М. Стріленко і І. Ф. Тоцькою в штукатурці Софійського собору в Києві. Дослідники вважають, що він виготовлявся з відходів смальтового виробництва¹⁰.

Перший тип штукатурки характеризується однакоим складом верхнього і нижнього шарів розчину. Крім солом'яного наповнювача, до нього входили необпалений лесоподібний суглинок та шлак (від 10 до 20% від ваги проби). Трапляються також окремі зерна цементівки. Зразки цієї штукатурки відзначаються значною міцністю, дрібнозернисті на зламі. Розчин має сіро-кремовий колір різних відтінків. Кількість фрагментів першого типу в матеріалах розкопок усіх років становить понад 60% загальної їх кількості. У Софійському заповіднику зберігається 1860 уламків цієї штукатурки.

Другий тип штукатурки теж характеризується однакоим складом обох шарів розчину, але наповнювачем його є лише солома. Відсутність мінеральних наповнювачів зумовила велику жирність вапняного розчину, що призвело до зниження міцності штукатурки. В масі вапняного тіста трапляються великі зерна недопаленого вапняку. На зламі зразки цієї штукатурки грубозернисті, покриті сіткою тріщин, дуже крихкі. Переважно білого кольору. Фрагменти штукатурки другого типу складають лише 10% її загальної кількості. У Софійському музеї зберігається 340 таких фрагментів, але в деяких випадках під одним номером позначено купу дрібних уламків.

Третій тип штукатурки відрізняється різним складом верхнього і нижнього шарів розчину. Нижній шар ідентичний за складом розчину з штукатуркою другого типу, що не містить мінеральних домішок. Верхній шар розчину вміщує до 25% товченої цементівки, що є основним його наповнювачем. Цементівка вводилася в розчин у вигляді дрібнодисперсного порошку та у вигляді грубої фракції з розмірами зерна від 0,5 до 1—3 мм. У верхньому шарі, як і в нижньому, міститься деяка кількість соломн*. Фрагменти штукатурки третього типу складають понад 25% від загального числа. У Софійському музеї зберігається їх 1260 штук, в інших музеях (Державному Ермітажі та Державному історичному музеї УРСР) вони нечисленні.

* Збереглися щоденники дослідників групи Ф. М. Мовчанівського та М. К. Каргера: НА ІА АН УРСР, Ф. 20, ПМК / К, 9—45; ІА / К, 46—52, 65.

* Хімічні аналізи барвників та петрографічні аналізи штукатурних розчинів виконані в Інституті «Укрпроектреставрація».

Відомостей про розкопки Десятинної церкви в щоденниках археологів дуже мало. Лише Г. Ф. Корзухіна (дослідження 1939 р.) описує розкопки церкви, в тому числі й знахідки фрагментів живопису, але відомостей про характер штукатурних розчинів не дає¹¹.

Незважаючи на відсутність документальних даних є підстави вважати фрагменти першого типу штукатурки залишками розписів Десятинної церкви. На це вказує, передусім, характер зображень, що збереглися на фрагментах живопису. Це залишки зображень фігур, німби, орнаментальні фрагменти, залишки розгранок, що служили облямуванням композицій. Усі фрагменти мозаїк, що збереглися, мають розчин, аналогічний розчину штукатурки першого типу, який представлений абсолютно більшістю фрагментів у матеріалах розкопок усіх років. Таким чином, на основі кількісних підрахунків і характеру зображень на цих фрагментах можна зробити висновок, що вони належали великій монументальній споруді, прикрашеній мозаїками і розписами, якою і була Десятинна церква.

Другий і третій типи штукатурок частково або повністю можна віднести до будівлі північно-східного палацу. Більшість фрагментів третього типу штукатурки, що зберігаються в Софійському музеї, за колекційним списком відносяться до розкопок 1936 р. Ф. М. Мовчанівського. У щоденниках археологів того часу є відомості, що біля фундаментів північно-східного палацу знайдено шар штукатурки з цементівкою у розчині, яка використовувалася лише в третьому типі штукатурки*. Ця штукатурка, очевидно, знаходилася на зовнішніх стінах будівлі, про що свідчить домішка цементівки, що надавала розчину гідравлічних властивостей, а також розфарбування, яке в більшості фрагментів штукатурки цього типу виконано лише червоною вохрою, по якій інколи наносився білилами абстрактно-геометричний орнамент.

Другий тип штукатурки, очевидно, також відноситься до цього ж палацу, але покривав він внутрішні стіни, оскільки рихлий і неміцний розчин не міг би довго зберігатися на зовнішніх стінах. На уламках цього типу штукатурки збереглися залишки рослинних орнаментів, розгранки, подібні до тих, які помітні на фрагментах з Десятинної церкви, але від останніх вони відрізняються значно меншою шириною (всього 3—4 см), тоді як розгранки Десятинної церкви мають ширину 10—15 см. Не виключена можливість, що деяка кількість фрагментів штукатурки другого і третього типів могла належати також і Десятинній церкві, або будівлі палацу, що знаходився на південь від церкви. Але це питання потребує спеціального дослідження з максимальним залученням архівних даних з розкопок різних років та точним урахуванням всієї кількості фрагментів кожного типу штукатурки в усіх музеях.

У даній праці розглянемо лише фрагменти живопису на штукатурках першого типу, які, найбільш вірогідно, належать Десятинній церкві. Серед фрагментів штукатурки цього типу зустрічається багато забарвлених якимось одним кольором: червоним, жовтим, коричневим, зеленим. Для цих кольорів використовувалися земляні барвники. Також використовувався блакитний барвник — ляпіс-лазур та чорний з деревного вугілля (рефть). Білими барвниками служили вапняні та свинцеві білила, каолін. Крім того, на деяких фрагментах трапляються залишки яскравого оранжевого кольору, для якого використовувався сурик свинцевий.

Група блакитних фрагментів, одна з найчисленніших, вірогідно, є залишками тла фігурних композицій, яке згідно з традицією мало блакитне забарвлення¹². Ляпіс-лазур на цих фрагментах накладався не по чистій поверхні штукатурки, а по попередній прокладці рефті, в яку

*Дані про розкопки північно-східного палацу див. у щоденниках дослідників групи Ф. М. Мовчанівського (НА ІА АН УРСР, Ф. 10, № 8; Л. 27—32; Ф. 20, № 32 (ІМК/К, № 12), Л. 31; Ф. 20, № 33 (ІМК/К, № 5), Л. 8, 12).

додавали каолін. На фрагментах з блакитним тлом часто трапляються залишки розгранок, що відокремлювали одну композицію від іншої. Вони виконувалися у вигляді смуг завширшки 10—15 см, забарвлених червоною вохрою. Краї смуг підкреслювалися білильними лініями. В центрі кожної розгранки свинцевим суриком проводилася лінія шириною 0,5—1 см. Зараз сурик потемнів і лінія виглядає чорною, але початково вона мала оранжевий колір і яскраво виділялася на тлі червоної вохри.

Крім розгранок, збереглося чимало залишків кількох типів орнаментально-декоративного розпису, серед якого різні варіанти рослинних орнаментів та фрагменти так званих полілітій, що являють собою живописну імітацію інкрустації кольоровим камінням. Залишки цієї імітації збереглися на кількох уламках штукатурки досить великих розмірів — до 30 см. На них зображено фрагменти червоних кіл на тлі, пофарбованому вапняними білилами. Діаметр кіл приблизно може бути визначено в 50—60 см. Кожне коло облямовувалося двома концентричними колами, намальованими сірою фарбою по білилам. Вони спочатку підкреслювалися голкою циркуля по свіжій штукатурці, а потім наводились від руки фарбою. Центр кола декоровано торцевими мазками пензля темно-червоною фарбою, що імітують структуру каменю. Аналогічні полілітії, що прикрашають цокольну панель, знаходимо в Софійському соборі в Києві, в Георгієвському та Михайлівському бокових вівтарях, у північній внутрішній галереї, а також на хорах. Софійські кола в полілітіях мають діаметр — 40—70 см і таке саме облямування. Кола вписані в квадрати, з яких складається цокольна панель. Площа квадратів зафарбовувалася жовтим, зеленим або чорним кольорами. Зверху і знизу цокольної панелі проходять червоні смуги розгранок. Вірогідно, що в Десятинній церкві цокольна панель мала таке саме або подібне оформлення. Єдиною відмінністю софійських полілітій від фрагментів полілітій Десятинної церкви є тло, на якому зображені кола. В Софійському соборі ми не помічаємо білого тла, як на фрагментах з Десятинної церкви¹³.

Залишки рослинних орнаментів Десятинної церкви можна поділити на два типи. Фрагменти одного з них зберегли різнобарвні пелюстки овальної та видовженої, загостреної з одного кінця форми і тонкі стебла. Ці деталі є елементами орнаментального мотиву, що дістав у літературі назву квітково-листяного¹⁴. Починаючи з IX ст., цей мотив широко використовується в орнаментативі заставок візантійських рукописів. У них рослинні елементи в формі багатопелюсткової квіткі або чашеподібної форми у вигляді розкритого бутона, чи центричної розетки облямовуються тонкими стеблами і утворюють медальйони, що поєднуються між собою у бордюрі композиції¹⁵. В XI ст. набуває поширення композиція, у якій медальйони поєднуються діагонально розміщеними стеблами¹⁶. Очевидно, ці орнаменти, що прикрашали заставки рукописів, були зразками для подібних мотивів у монументальному живописі. У розписах Софійського собору саме така композиція з круглими медальйонами, поєднаними діагонально розміщеним стеблом, найчастіше трапляється в орнаментах аналогічного типу. Про композиційну структуру цих орнаментів у Десятинній церкві не можна скласти точної уяви внаслідок фрагментарності матеріалу, який зберіг лише окремі деталі. Але цілком ймовірно, що для Софійських орнаментів взірцем служили саме орнаменти Десятинної церкви. На користь цього припущення свідчить тотожність деяких деталей на фрагментах з Десятинної церкви та орнаментів в розписах Софійського собору. Показовим є елемент у вигляді пучка з трьох або п'яти білих горошин на тоненьких стеблах, що зображаються на тлі великої пелюстки (рис. 1 а, б). Цей елемент являє стилізоване зображення морфологічної будови квіткі і передається в подібному вигляді в різних варіантах рослинних орнаментів¹⁷. Але для орнаментів Десятинної церкви і Софійського собору характерною є деталь хвилясто-

Рис. 1 (а, б) Київ, Десятинна церква. Фрагменти пелюсток квітково-листяного орнаменту (розпис X ст.).

чись, утворює різні рослинні елементи. Фрагментарність залишків цього орнаменту, як і попереднього, не дає можливості реконструювати жодної орнаментальної композиції, але деталі, які збереглися на фрагментах, вказують на те, що поширеним орнаментальним елементом тут була трипелюсткова квітка — стилізований бутон лілії, так званий крин, що зображувався у вигляді двох закручених донизу пелюсток, між якими розміщувалася третя, що іноді мала форму петлі. Іноколи замість однієї пелюстки в центрі зображалося три, тоді зображення набирало ускладненої форми п'ятипелюсткової квітки. Саме такий варіант цього мотиву представлений на одному із найбільших фрагментів (Софійський музей, інвентарний номер СМДД-8329). На ньому крин оточений стеблом, що має серцеподібну форму (рис. 2).

Мотив з крином, вписаний у серцеподібну форму, використовувався ще в дохристиянському мистецтві східних слов'ян. Його, наприклад, бачимо на виробах з металу IX—X ст., зокрема на обшивці турячих рогів із Чорної могили з Чернігова і на ручці меча із поховання у Києві, а також на бляшках із розкопок у Києві, Чернігові, Гньоздеві поблизу Смоленська¹⁸. Останні за формою елементів дуже подібні до аналогічних мотивів монументального живопису, зокрема орнаментів Софійського собору, де серцеподібна пальметка з трьох- або п'ятипелюстковою квіткою зображена мало не на всіх орнаментальних композиціях аналогічного стрічкового типу¹⁹.

На фрагментах з Десятинної церкви цей вид орнаменту трапляється у двох варіантах: на одному з них біле стебло розташоване на

го жгутика, що прорисовується над кожною горошиною. Однакові в обох пам'ятках також стебла, що уявляють собою сіро-блакитну смугу (рефть з вапняними білилами), по центру якої проходить тонка білильна лінія, що в деяких місцях перетинається штрихами. Ідентичним у Десятинній церкві і Софійському соборі було і колористичне вирішення цих орнаментів. Великі пелюстки забарвлені сіро-блакитним або зеленим кольором, малі пелюстки — червоним. Тло забарвлювалося жовтою вохрою, яка мала імітувати позолоту, що широко застосовувалася в орнаменталії рукописів, але поряд з жовтим тлом, як у Десятинній церкві, так і в Софії, використовувалося рожеве та зелене тло.

Другий тип орнаменту, який зберігся на фрагментах розписів Десятинної церкви, складають рослинні мотиви у більш абстрактованих формах. Основним елементом цього орнаменту є стрічкоподібне стебло, яке, вигинаючись і розгалужую-

різнобарвному тлі, для якого використовувалися практично всі барвники, що були в палітрі художників, ними вони заповнювали, начебто мозаїкою, проміжки між стеблами. На другому варіанті стебла забарвлені чорним, зеленим, червоним або жовтим кольором, а розміщувалися вони на тлі, пофарбованому білими або безпосередньо на чистій штукатурці. Розпис з білими стеблами в Десятинній церкві на основі кількості збережених фрагментів трапляється частіше, ніж з кольоровими стеблами на білому тлі. Те саме спостерігаємо і в орнаментальному оформленні інтер'єра Софійського собору, де основним є варіант з білими стеблами на різнобарвному тлі, а кольорові стебла, переважно чорні на білому тлі, зображені найчастіше в прорізах вікон і порталів центральної частини собору і в північній башті.

Орнамент з білими стеблами на різнобарвному тлі в пам'ятках монументального живопису XI—XII ст. є частим. Його бачимо на фрагменті з Успенського собору Печерського монастиря (1089 р.)²⁰ та в прорізах вікон Михайлівського собору Видубицького монастиря в Києві (1088 р.), в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові (XII ст.), розписах XII ст. в соборах Новгороді. Техніка виконання та мотиви цього орнаменту у більшості пам'яток дуже подібні до фрагментів з Десятинної церкви, але в XII ст. його форми стають більш дрібними, а композиційна структура ускладнюється. Прикладом можуть бути орнаменти з собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (1108—1113 рр.), що зберігаються в Державному Ермітажі, подібні їм і орнаменти в Кирилівській церкві в Києві (XII ст.) та в Михайлівській (Юр'євій) божниці в Острі (кінець XI—XII ст.).

Цікаві фрагменти орнаменту, опубліковані М. К. Каргером²¹, на яких збереглися залишки облямування, прокресленого тонкою білильною лінією, подібно до стебел квітково-листяного орнаменту. Це облямування заповнене дрібними орнаментальними елементами рослинного характеру. На перетині білильних ліній зображені пелюстки. Матеріали розкопок Десятинної церкви 1909—1914 рр., що зберігаються в Державному Ермітажі, містять ще один невеликий фрагмент аналогічного орнаменту. Він має сіре тло, на якому чорною фарбою намальовані рослинні мотиви, а пелюстки виконано червоною і жовтою вохрами та білими. Точної аналогії цей орнамент не знаходить в жодному пам'ятнику, але в Софійському соборі в Києві на одній з лопаток східної стіни в західній внутрішній галереї зберігся орнамент з квадратів, які мають облямування, що нагадує саме ці фрагменти з Десятинної церкви. Крім того, розкопками В. А. Харламова в північно-західній частині київського дитинця (дослідження 1982 р.), поблизу фундаментів палацу на Десятинному провулку, знайдено фрагменти штукатурки з орнаментом аналогічного типу, але тут основні елементи, що облямовуються, мають не квадратну, а трикутну форму²².

Залишків зображень фігур збереглося близько 80-ти. Основну їх масу можна ідентифікувати як зображення зборок одягу. На більших (розмірами до 10—15 см) можна простежити порядок виконання жи-

Рис. 2. Київ. Десятинна церква. Фрагмент орнаменту з п'ятипелюстковою квіткою, що вписана в серцеподібну фігуру (розпис X ст.).

Рис. 3 (а, б). Київ. Десятина церква. Фрагменти зображень одягу (розпис X ст.).

вопису та систему моделювання. Спочатку червоною вохрою виконувався попередній рисунок. Він намічав загальний контур фігури, і, очевидно, деякі внутрішні деталі. Граф'ї зборок або зовнішнього контуру ніде не помічаємо. Відповідно до намічених контурів зображення вся площа одягу перекривалася локальними кольорами. По цій прокладці темними лініями намічались основні лінії зборок одягу, а потім світлові ділянки їх покривалися чистими білилами, які наносилися широкими площинами з незначною розтушовкою по краю або вузькими смугами без розтушовки при моделюванні тонких спадаючих зборок. Між білильними висвітленнями і лініями рисунка первинна прокладка лишалася незафарбованою і служила напівтоном. Тіньовим тоном служили лінії рисунка зборок, а світловим — білила. Є більш розвинуті варіанти, де білила світлового тону наносяться в два шари: перший більш прозорий, а другий густіший. Але це мало змінює загальний принцип моделювання, в якому основним є контраст між підкладочним тоном і білилами. На всіх фрагментах зборки виглядають площинно і графічно (рис. 3, а, б).

Фрагментованих зображень обличчя трапилося лише три, одне з них зберігається в Державному історичному музеї УРСР (інвентарний номер В 21/1911, розміри 7×9 см), два інші — в Софійському музеї (інвентарні номери СМАА-7741, 7766, розміри 11×12 см, та СМАА-7769, розміри 8×7 см). На фрагменті з Історичного музею (рис. 4, а) збереглося зображення ока, частини носа та щоки. Техніка моделювання обличчя була такою: попередній рисунок виконано коричнево-червоною вохрою. Нею ж густо профарбоване волосся. Вся площа обличчя покрита такою ж вохрою, але прозоро. Після цього прозора червона прокладка перекрита сіро-зеленою. По ній червоною вохрою прорисовані контури деталей, і цим же кольором злегка підкреслені тіньові місця. Світлові ділянки покриті прозоро розбіленою жовтою вохрою. Верхне повік і залишки пасм волосся підкреслені чорними лініями. На найбільш освітлені місця покладені мазки майже чистих білид.

На одному з фрагментів із Софійського музею — СМАА-№ 7741, 7766 (рис. 4, б) зображена частина щоки безбородого обличчя, вухо, частина шапки волосся з прилеглою частиною німба. Первісний рису-

нок не простежується. Вся площа німба, волосся і обличчя були покриті жовтою вохрою, по ній коричневою фарбою прокладений локальний колір волосся і, мабуть, одночасово позначені деталі, які не збереглися. Потім по овалу тонким мазком розбіленої зеленої землі прокладена тїнь, світлова частина покрита густим розбіленим шаром вохри, що повністю перекриває первісну прокладку і м'яко зтушовується із зеленою тінню. Заключний рисунок виконано кількома кольорами, з яких збереглися коричнева обводка овала і чорна лінія, яка окреслює шапку волосся. Німб ще раз профарбований жовтою вохрою, і цією самою вохрою графічно намальовані пасма волосся.

На фрагменті обличчя з Софійського музею (СМАА-№ 7769) збереглися лише пасма волосся і незначна частина овала обличчя. Тут добре простежується попередній рисунок, який виконано темно-червоною вохрою. Потім площа обличчя і волосся перекривалися прозорим шаром червоної вохри, поверх якої волосся зафарбовано сірим кольором, а обличчя — розбіленим тоном підкладочної вохри. Пасма волосся прорисовані білими.

Щоб доповнити розгляд цього фрагментованого матеріалу, звернемося до опису Н. П. Сичовим фрагмента із зображенням двох очей. Підкладкою для цього обличчя служила сіро-зелена фарба. На світлові частини нанесена м'якими мазками жовта вохра. По ній прокладений світліший шар жовто-рожевої вохри. Заключний рисунок виконано коричневою фарбою; брови підкреслені чорною; складки верхніх повік, слізниця і тїньова сторона носа наведені малиновим кольором. На білках очей накладені мазки чистих білил²³.

Порівнюючи між собою описані вище фрагменти облич, бачимо істотні відмінності між ними в техніці моделювання та стилістиці. На фрагментах з Історичного музею та опублікованого Н. П. Сичовим помітне досить розвинене світлотїньове моделювання, причому в тїньових місцях первісна прокладка залишена незафарбованою. На фрагменті з Софійського музею (рис. 4, б) первісна прокладка повністю перекрита щільним шаром світлового тону. Крім того, порівняно з фрагментом з Історичного музею він має більш активний заклучний рисунок, що надає зображенню певні риси графічності.

Колористичне вирішення чотирьох облич також було різним. Фрагмент з Історичного музею має сіро-вохристі світлові частини, сірі напівтони і червонуваті тїні. Фрагмент із Софійського музею із зображенням вуха має суцільне жовто-вохристе забарвлення з незначними зеленкуватими тїнями. Фрагменту із зображенням очей, згідно з кольоровою копією, опублікованою Н. П. Сичовим, притаманний контраст хо-

Рис. 4 (а, б). Київ. Десятинна церква. Фрагменти зображень облич (розпис X ст.).

лодних зелених тіней і теплих вохристо-жовтих та рожевих висвітлень. Фрагмент з пасмом волосся, очевидно, мав суцільне рожеве забарвлення. Колір німбів також не був одноманітним. В Державному Ермітажі зберігається кілька фрагментів кіл німбів, що зафарбовані жовтою або червоно-коричневою та рожевою вохрами.

Цікавим може бути зіставлення фрагментів із зображенням фігур Десятинної церкви з живописом інших пам'яток і передусім найбільш близьким Десятинній церкві у хронологічному відношенні розписом Софійського собору у Києві. Дослідження первісного рисунка показує, що на фрагментах із Десятинної церкви він має колір червоної вохри. Такий колір первісного малюнка — традиційний для давньоруського монументального живопису. В софійських розписах, в різних частинах собору первісний малюнок виконувався чорною фарбою. Але як виключення первинний малюнок червоною фарбою зустрічається в деяких зображеннях і тут.

Порівнюючи свого часу фрагмент із зображенням обличчя з двома очима із софійським розписом, Н. П. Сичов зробив висновок про їх відмінність у стилі та техніці²⁴. Але живопис обличчя у софійських розписах не може бути охарактеризований однозначно ні у відношенні техніки, ні стилістично. Після повної розчистки софійських розписів від масляної фарби це очевидно. З цього приводу В. Н. Лазарев писав, що серед фрескістів Софійського собору були майстри різних напрямів²⁵. На основі наявного матеріалу можна зробити аналогічний висновок і відносно живопису Десятинної церкви. Що торкається конкретних аналогій між обома пам'ятками, то незважаючи на обмежену кількість матеріалів Десятинної церкви, їх можна виявити. У наш час Г. Н. Логвин, на противагу Н. П. Сичову відзначає, що фрагмент з двома очима виключно близький у стилістичному відношенні софійським розписам²⁶. Те саме можна сказати і щодо техніки його виконання, яка знаходить аналогію в обличчях розписів вітваря Петра та Павла Софійського собору (з них найбільш збережене обличчя сотника Кориілія). Техніка моделювання суцільним шаром світлової фарби, що повністю перекриває первісну прокладку, яку бачимо на фрагменті із зображенням вуха із Десятинної церкви, має аналогії у більшості обличчя у софійських розписах. Фрагмент з Історичного музею із зображенням одного ока у технічному відношенні дуже близький до обличчя апостола Павла на лопатці стовпа в нефі Петра та Павла. Останній модельований по такій же схемі нанівпрозорими шарами фарби, але між цими зображеннями спостерігаються деякі відмінності в кольорі.

Живопис фрагментів зображень одягу з їх площинно-графічною трактовкою зборок за технікою та манерою виконання також ідентичний розписам Софійського собору.

Отже, досліджені фрагменти штукатурки із залишками розпису Десятинної церкви дають можливість зробити такі висновки. Техніка виготовлення розчину штукатурок розписів і мозаїк Десятинної церкви серед збережених пам'яток найближчу аналогію знаходить в штукатурках розписів Софійського собору в Києві. Порівняння фрагментів орнаментів Десятинної церкви з орнаментами Софійського собору свідчить, що взірцями для них були одні і ті самі, або дуже подібні зразки. Техніка та стиль виконання зображень фігур дає підставу вбачати генетичні зв'язки живопису Десятинної церкви та Софійського собору. Це тим більш вірогідно, що дослідження датованих графіті свідчать на користь ранньої дати (тобто ближчої до часу спорудження Десятинної церкви) будівництва Софійського собору в 1017—1037 рр., яка відома по деяким спискам Новгородського літопису²⁷. Тому цілком ймовірно, що в Софійському соборі працювали майстри, які були спадкоємцями традиції стінного малярства Десятинної церкви.

Фрагменты стеной живописи Десятиной церкви в Киеве

Резюме

В статье рассматриваются фрагменты монументальной живописи, обнаруженные при раскопках разных лет зданий Киевского детинца. Приводятся результаты химических и петрографических исследований штукатурных растворов. На этой основе выделена группа фрагментов, которые могли являться остатками росписи Десятиной церкви. Дается технологическое описание сохранившихся остатков ее живописи. Проводится их сравнение с другими намятниками монументальной живописи.

¹ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2. — С. 15—20.

² Там же. — С. 20.

³ Там же. — С. 25—49.

⁴ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982. — С. 30—32; Красовский И. С. Реконструкция плана Десятиной церкви // СА. — 1984. — № 3. — С. 181—189.

⁵ Айналов В. Д. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятиной церкви // Тр. XII Археол. съезда в Харькове. — М., 1905. — Т. 3. — С. 5—6.

⁶ Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве. // Тр. Всерос. Акад. художеств. — 1947. — Т. 1. — С. 15—35.

⁷ Холостенко Н. В. Памятник древнерусской пластики (Фрагмент рельефа Богоматери с младенцем из Десятиной церкви в Киеве) // Искусство. — 1969. — № 6. — С. 49—51.

⁸ Сычев Н. П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // Semiparium Kondakovianum. — Prague, 1928. — Т. 2. — С. 90—104.

⁹ Каргер М. К. Древний Киев. — Табл. XI—XII.

¹⁰ Стреленко Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів в Софії Київській // Стародавній Київ. — К., 1972. — С. 196—197; Тоцька І. Ф. Про час виконання розписів галереї Софії Київської // Там же. — С. 192.

¹¹ Корзуніна Г. Ф. Дневник, 01.07.1939—29.08.1939 // НА ІА АН УРСР. — Ф. 20. — № 60 (ІА № 49).

¹² Айналов В. Д. Эллинистические основы византийского искусства. — Спб., 1900. — С. 156—157.

¹³ Логвин Г. Н. Софія Київська. — К., 1971. — Табл. 23.

¹⁴ Wetzman K. Die Byzantinische Buchmalerei des 9 und 10 Jahrhunderts. — Berlin, 1935. — S. 22; Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1060. — С. 132.

¹⁵ Wetzman K. Die Byzantinische Buchmalerei. — Abb. 112—113, 203, 243, 247.

¹⁶ Frantz M. Allison. Byzantine illuminated ornament // The art bulletin. — New York, 1934. — Vol. 26, Table VII, 12; X. 15; XI, 2, 3, 4, 5, 6, 15. — P. 57.

¹⁷ Мнацаканян А. Ш. Армянское орнаментальное искусство (Возникновение и идейное содержание основных мотивов): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Тбилиси, 1963. — С. 13.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М.; Л., 1948. — С. 226—289.

¹⁹ Логвин Г. Н. Софія Київська. — Табл. 215—216, 250.

²⁰ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. — К., 1972. — Рис. 27.

²¹ Каргер М. К. Древний Киев. — Табл. XII.

²² Харламов В. А. Исследование каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева, 1978—1983 гг. — Киев, 1985. — С. 114—115.

²³ Сычев Н. П. Древнейший фрагмент ... — С. 94—95.

²⁴ Там же. — С. 96.

²⁵ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства. — М., 1953. — Т. 1. — С. 188.

²⁶ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник 1977. — М., 1977. — С. 181.

²⁷ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв. — Киев, 1976. — С. 246, 251.

Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ, О. В. СЕРОВ

Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі

У 1981 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери досліджувала Зміїві вали в районі селища Стеблів Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Тут вал проходить по лівому березі Росі й безпосередньо пов'язаний з комплексом пам'я-